

मुंबई येथील उच्च न्यायालयात
फौजदारी अपील्य अधिकार क्षेत्र
2019 चा फौजदारी अर्ज क्रमांक 1462

रिना संजीव कामदार

विरुद्ध ... अर्जदार

मुरलीधर टी. तिळवानी आणि ओर्स. ... उत्तरदाता

अर्जदारासाठी श्री. जगदीश नागर.

प्रतिवादी क्रमांक १ साठी श्रीमती रचना ममनानी i/b श्री. प्रशांत पी. कुलकर्णी
सी.डी. माळी, प्रतिवादी क्रमांक २-राज्याचे एपीपी.

कोरम:माधव जे. जामदार, जे.

दिनांक: १९ नोव्हेंबर २०२४

निर्णय :-

1. जगदीश नागर, अर्जदाराची बाजू मांडणारे विद्वान वकील, रचना ममनानी प्रतिवादी क्रमांक 1 साठी यांचे म्हणणे ऐकून घेतले आणि विद्वान एपीपी, प्रतिवादी क्रमांक 2 महाराष्ट्र राज्यासाठी.

2. सद्याच्या फौजदारी अर्जात, जो फौजदारी प्रक्रिया संहिता, 1973 ("CrPC") च्या कलम 482 अंतर्गत दाखल करण्यात आला आहे, त्यामध्ये दिनांक 1 जुलै 2019 रोजी माननीय मेट्रोपॉलिटन दंडाधिकाऱ्यांनी, 58 वे न्यायालय, वांद्रे, मुंबई यांनी सीसी क्रमांक 289/SS/2019 मधील एक्झीबिट-1 खाली दिलेल्या आदेशाला आव्हान देण्यात आले आहे.

सदर फौजदारी खटला परक्राम्य साधन अधिनियम, 1881 ("NI Act") च्या कलम 138 तसेच कलम 141 आणि 142 अन्वये दाखल करण्यात आला आहे. विवादित आदेशानुसार, दिनांक 1 जुलै 2019 रोजी, आरोपीविरुद्ध परक्राम्य साधन अधिनियमाच्या कलम 138 अंतर्गत प्रक्रिया जारी करण्यात आली आहे.

अर्जदार हा आरोपी क्रमांक 3 आहे. आरोपी क्रमांक 1 म्हणजे मेसर्स संजीव जयंतीलाल कामदार एचयूएफ, आरोपी क्रमांक 2 संजीव जयंतीलाल कामदार आहेत आणि आरोपी क्रमांक 3 रिना संजीव कामदार आहेत.

3. अर्जदाराचे अभ्यासू वकील श्री. नागर म्हणजेच आरोपी क्रमांक ३ रिना संजीव कामदार यांचा असा युक्तिवाद आहे की, त्यांना या एचयूएफमध्ये सक्रीय पणे सहभागी मानता येणार नाही. आपला युक्तिवाद सिद्ध करण्यासाठी त्यांनी शाह नितीनकुमार धीरजलाल रमेशचंद्र विरुद्ध पटेल महेंद्रकुमार Criminal Application (Quashing) No. 2750 of 2015 along with connected Applications या प्रकरणात गुजरात

उच्च न्यायालयाच्या ७ एप्रिल २०१६ च्या निर्णयाचा आधार घेतला आहे. त्यामुळे अर्जदार/ आरोपी क्रमांक ३ विरुद्ध ची प्रक्रिया रद्द करून रद्द करण्याची गरज आहे, अशी विनंती त्यांनी केली.

4. दुसरीकडे, प्रतिवादी क्रमांक 1 च्या वतीने बाजू मांडणाऱ्या विद्वान वकील सुश्री रचना ममनानी यांचे म्हणणे आहे की अर्जदार संबंधित एचयूएफच्या दैनंदिन कामकाजात सक्रियपणे सामील आहे. त्यांनी तक्रारीतील तथ्ये निदर्शनास आणून दिल्या. अर्जदार-रीना कामदार या एचयूएफच्या कारभारात सक्रीय सहभाग घेत असल्याचा आपला युक्तिवाद सिद्ध करण्यासाठी संजीव जे. कामदार (एचयूएफ) यांनी आपल्या कर्ता संजीव कामदार आणि रिना एस. कामदार यांच्यामार्फत केलेल्या १६ एप्रिल २०१८ रोजीच्या विक्री करार आणि २३ एप्रिल २०१८ च्या दुरुस्तीच्या दस्तऐवजाकडेही त्यांनी लक्ष वेधले. दादासाहेब रावल सहकारी बँक ऑफ दोंडाईचा लिमिटेड विरुद्ध रमेश जावरीलाल जैन 2009 (1) Bom. CR (Cri) 714 या खटल्यातील विद्वान एकल न्यायाधीशाच्या निर्णयावर त्यांनी विश्वास ठेवला.

5. प्रतिस्पर्धी युक्तिवादांचा विचार करण्यापूर्वी, सदर सी.सी.क्र.289/एसएस/2019 मध्ये उपस्थित केलेले संबंधित मुद्दे मांडणे आवश्यक आहे. तक्रारीत मांडण्यात आलेले संबंधित कथन परिच्छेद क्रमांक १, ४, ५ आणि ६ मध्ये आहेत. तेच खालीलप्रमाणे आहे:

1) फरर्यादीने म्हटले आहे की तो आरोपी आणि त्याची पत्नी श्रीमती ररना एस. कामदार यांना ओळखतो आणि ते अरररहत ँटरप्रायजेस, सल्लुहर स्टार्स ँड कंपनी आणि संजीव कामदार ँचयूँफ च्या नावाने आणि शैलीत व्यवसायात गुंतलेले आहेत, ज्यामध्ये आरोपी क्रमांक 2 आरोपी क्रमांक १ फर्म कर्ता आणि त्याची पत्नी श्रीमती ररना कामदार , आरोपी क्रमांक ३ सदस्य म्हणून फर्मच्या दैनंदिन कामकाजात सक्ररर सहभाग घेत आहेत. त्या आरोपीने २०१५-१६ मध्ये तक्रारदाराशी संपर्क साधून आपल्याला पैशाची नरतांत गरज असल्याचे सांगून दोन कोटी रुपयांची (केवळ दोन कोटी रुपये) आर्थरक मदत मागलली. तक्रारदार पुढे असे नमूद करतो की, आरोपी आणि त्यांची पत्नी दोघेही असे दर्शवलले होते की, त्यांच्या फर्मच्या माध्यमातून ते गावः मौजे पारवडी, तालुकाः मावळ, जल्लुहाः पुणे येथे वररररर जमरनींच्या खरेदीसाठी शोध घेत आहेत, त्या जमरनी ँकत्र करून त्यांचा वररकास करण्याचा त्यांचा हेतू आहे. तसेच, खरेदी प्रक्रररया, नोंदणीसाठी लागणारा खर्च आणि हस्तांतरणासाठी लागणाऱ्या इतर खर्चासह संपूर्ण क्ररमत सुमारे रु. 2,50,00,000/- (ज्यामध्ये रोख रक्कम समावलष्ट आहे) इतकी असेल (नंतर "उपरोक्त भूखंड" म्हणून संबोधले जाते). आरोपींनी तक्रारदार श्री. मुरलीधर तल्लवानी यांच्यासोबत हे व्यवहार पूर्ण झाल्यानंतर काम करण्याची इच्छा दर्शवलली. आरोपींनी तक्रारदारास असे आश्वासन दिले की, ते लवकरच त्यांना मसुदा सामंजस्य करार (MOU) तयार करून पाठवतील. दरम्यान, त्यांनी तक्रारदाराला वररंती

केली की, निधी लवकरच उपलब्ध करून द्यावा, कारण त्यांना ती जमीन वेळेत विकत घेण्यासाठी तातडीने निधीची आवश्यकता आहे. तसेच, तक्रारदाराने त्यांच्यावर विश्वास ठेवावा, असेही त्यांनी आश्वासन दिले. तक्रारदाराने रु. 25,00,000/- ही रक्कम श्री. राजू जे. लालवानी यांच्याकडून आरोपींना त्यांच्या कंपनीच्या नावाने "सिल्व्हर स्टार अँड कंपनी" क्रमांक 1 यांना दिली. त्यानंतर, तक्रारदाराने ऑगस्ट 2016 मध्ये रु. 45,00,000/-, फेब्रुवारी 2017 मध्ये रु. 20,00,000/-, मार्च 2017 मध्ये रु. 20,00,000/-, एप्रिल 2017 मध्ये रु. 70,00,000/-, मे 2017 मध्ये रु. 20,00,000/- आणि ऑगस्ट 2017 मध्ये रु. 25,00,000/- अशी रक्कम आरोपीच्या विनंतीनुसार "सिल्व्हर स्टार अँड कंपनी", "संजिव कमदार व रीना एस. कमदार", "संजिव कमदार HUF", "अरिहंत एंटरप्राइझ" यांच्या नावे अदा केली. जुलै 2017 मध्ये झालेल्या पुढील बैठकीत आरोपींनी सदर जमिनीच्या खरेदीशी संबंधित काही कागदपत्रे व दस्तऐवज घेऊन आले व तक्रारदारास आश्चस्त केले की, ते योग्य ठिकाणी पैसे गुंतवत आहेत. तसेच, आरोपींनी तक्रारदारास असे सांगितले की, जर देय रक्कम उशिरा अदा झाली, तर ते त्यावर व्याज देण्यास तयार आहेत.

4) फिर्यादी असे नमूद करतात की, त्यानुसार आरोपींनी माझ्या ग्राहकाच्या पक्षात पी.डी. चेक जारी करून सुपूर्द केला आहे. या व्यवहारात, तो तुमच्या द्वारे योग्यरित्या स्वाक्षरीत आहे, म्हणजेच 1. चेक क्रमांक 821067, दिनांक 17.01.2019, रक्कम रु.

20,00,000/- (वीस लाख रुपये), कॉर्पोरेशन बँक, खार वेस्ट शाखेवर काढलेला, आणि हा चेक सादर केल्यावर तो मंजूर केला जाईल, अशी खात्री देण्यात आली होती. त्यामुळे त्यांची देयता अस्तित्वात होती आणि आरोपींवर कायदेशीर बंधन होते की त्यांनी हे चेक पूर्वसंमतीनुसार मंजूर करावेत.

5) तक्रारदाराने वरील धनादेश १८.०१.२०१९ रोजी त्यांच्या बँकर्सकडून वसूल करण्यासाठी येस बँक लिमिटेड, वांद्रे (प.) बी.आर. यांच्याकडे सादर केले, परंतु तक्रारदाराला आश्चर्य वाटले की, वरील धनादेश १९/०१/२०१९ रोजी "पेमेंट स्टॉप बाय ड्रॉवर" या कारणास्तव परत करण्यात आले, ज्याची माहिती त्यांच्या बँकर्सनी तक्रारदाराला २२/०१/१९ रोजीच दिली होती. आरोपीच्या या वर्तनाने तक्रारदाराला आश्चर्याचा धक्का बसला आहे की, आरोपीकडे जाणूनबुजून पुरेसा वेळ असूनही त्यांनी तक्रारदाराला हे धनादेश दिले आहेत, स्पष्टपणे आरोपीचा तक्रारदाराला देयके देण्याचा कोणताही हेतू नव्हता, जे असे गृहीत धरण्यासाठी पुरेसे आहे की आरोपीने तक्रारदाराची फसवणूक करण्याचा आणि त्याचे चुकीचे नुकसान करण्याचा बेईमान हेतू ठेवला आहे.

(जोर जोडला)

त्यामुळे तक्रारीचा अभ्यास केल्यास असे दिसून येते की, संजीव जयंतीलाल कामदार (आरोपी क्र.२) हा आरोपी क्रमांक १-मेसर्स संजीव जयंतीलाल कामदार एचयूएफचा कर्ता

असून आरोपी क्रमांक ३ ही आरोपी क्रमांक २ ची पत्नी असून सदस्य म्हणून कंपनीच्या दैनंदिन कामकाजात सक्रिय सहभाग व मदत करीत असल्याचे तक्रारीच्या परिच्छेद क्रमांक १ मध्ये नमूद करण्यात आले आहे. अर्जदार आरोपी क्रमांक १ च्या कामकाजात कशा प्रकारे सक्रियपणे भाग घेत आहे याबद्दलही तक्रारीत नमूद केले आहे. फिर्यादीत नमूद करण्यात आले आहे की, आरोपी क्रमांक २ व ३ हे मेसर्स संजीव जयंतीलाल कामदार एचयूएफचा भाग असून आरोपी क्रमांक २ व ३ हे दोघेही आरोपी क्रमांक १ व इतर सहसंस्थांच्या दैनंदिन कामकाजात सक्रीय सहभाग घेत आहेत. संजीव जयंतीलाल कामदार एचयूएफ यांनी हा धनादेश दिला आहे. धनादेशावर आरोपी क्रमांक २ संजीव जयंतीलाल कामदार यांची स्वाक्षरी आहे.

6. दोन्ही पक्षांनी आधार घेतलेल्या निर्णयांचा विचार करण्यापूर्वी कलम १४१ चा संबंधित भाग निश्चित करणे आवश्यक आहे, जे खालीलप्रमाणे आहे :

141(1)"कंपन्यांकडून होणारे गुन्हे.

(1) कलम १३८ अन्वये गुन्हा करणारी व्यक्ती कंपनी असेल, तर गुन्हा घडला त्या वेळी कंपनीच्या तसेच कंपनीच्या व्यवसायासाठी जबाबदार असलेल्या प्रत्येक व्यक्तीला त्या गुन्ह्यासाठी दोषी मानले जाईल आणि त्यानुसार त्याच्यावर कारवाई व शिक्षा केली जाईल:

परंतु या उपकलमातील कोणतीही गोष्ट एखाद्या व्यक्तीने त्याच्या नकळत गुन्हा केल्याचे सिद्ध केल्यास किंवा त्याने असा गुन्हा घडू नये म्हणून सर्वतोपरी दक्षता घेतली असेल तर तो शिक्षेस पात्र ठरणार नाही:

१ [केंद्र सरकार किंवा राज्य सरकार किंवा केंद्र सरकार किंवा राज्य सरकारच्या मालकीच्या किंवा नियंत्रणाखालील वित्तीय महामंडळात कोणतेही पद किंवा नोकरी धारण केल्यामुळे एखाद्या व्यक्तीला कंपनीचे संचालक म्हणून नामनिर्देशित केले गेले असेल तर तो या अध्यायांतर्गत खटल्यास जबाबदार राहणार नाही.]

(2) उपकलम (१) मध्ये काहीही असले तरी, या कायद्यांतर्गत कोणताही गुन्हा एखाद्या कंपनीने केलेला असेल आणि तो गुन्हा कंपनीच्या कोणत्याही संचालक, व्यवस्थापक, सचिव किंवा इतर अधिकारी, अशा संचालकाच्या संमतीने किंवा संगनमताने झाला आहे किंवा त्यास कारणीभूत आहे हे सिद्ध झाले आहे, व्यवस्थापक, सचिव किंवा इतर अधिकारी देखील त्या गुन्ह्यासाठी दोषी मानले जातील आणि त्यानुसार त्यांच्यावर कारवाई आणि शिक्षा केली जाईल.

स्पष्टीकरण:- या कलमाच्या उद्देशाने, --

(1) "कंपनी" म्हणजे कोणतीही संस्था कॉर्पोरेट आणि त्यामध्ये फर्म किंवा व्यक्तींची इतर संघटना समाविष्ट आहे; आणि

(2) फर्मच्या संदर्भात "डायरेक्टर" म्हणजे फर्ममधील भागीदार."

(जोर जोडला)

7. कलम १४१ एनआय कायद्याचे स्पष्टीकरण अतिशय समर्पक आहे. स्पष्टीकरणात, असे स्पष्टपणे नमूद केले आहे की या उद्देशाने विभाग, "कंपनी" म्हणजे कोणतीही संस्था कॉर्पोरेट आणि त्यात फर्म किंवा "व्यक्तींची इतर संघटना" समाविष्ट आहे. अशा प्रकारे हे स्पष्ट आहे की कलम एनआय कायद्यातील १४१ सर्वसमावेशक असून त्यात 'असोसिएशन ऑफ इंडिव्हिज्युअल्स'चा समावेश आहे.

8. एस.एम.एस. फार्मास्युटिकल्स लिमिटेड विरुद्ध नीता भल्ला (2005) 8 SCC 89 या खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाच्या दोन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने पुढील प्रश्नाचा निर्णय मोठ्या पीठाद्वारे निश्चित करण्यासाठी केलेल्या संदर्भावर विचार करित होते:

(a) निगोशिएबल इन्स्ट्रुमेंट्स ॲक्ट, १८८१ च्या कलम १४१ च्या हेतूने संपूर्ण पणे वाचलेल्या आरोपाचे सार या कलमाच्या अटींची पूर्तता करत असेल तर ते पुरेसे आहे आणि आरोपी

व्यक्ती कंपनीच्या व्यवसायाची प्रभारी किंवा जबाबदार होती हे तक्रारीत स्पष्टपणे नमूद करणे आवश्यक नाही.

(b) एखाद्या कंपनीचा संचालक कंपनीचा व्यवसाय चालविण्यासाठी कंपनीचा प्रभारी आणि जबाबदार मानला जाईल की नाही आणि म्हणूनच, जोपर्यंत तो उलट सिद्ध करत नाही तोपर्यंत तो गुन्ह्यासाठी दोषी मानला जाईल.

(c) जरी असे मानले गेले की विशिष्ट अटी आवश्यक आहेत, परंतु अशा कागदपत्रांअभावी धनादेशावर स्वाक्षरी करणारे किंवा व्यवस्थापकीय संचालक किंवा सहव्यवस्थापकीय संचालक जे कंपनीची जबाबदारी घेतील आणि कंपनीच्या व्यवसायासाठी जबाबदार असतील त्यांच्यावर कारवाई केली जाऊ शकते.

संबंधित चर्चा परिच्छेद क्र.१० ते १४ मध्ये आहे, जी खालीलप्रमाणे आहे:

"10. या कायद्याच्या कलम १४१ चे विश्लेषण करताना असे दिसून येईल की, कलम १३८ अन्वये एखाद्या कंपनीने गुन्हा केल्यास तो कार्यरत आहे. विभागात येणारे मुख्य शब्द म्हणजे "प्रत्येक व्यक्ती". हे सामान्य शब्द आहेत आणि एखाद्या कंपनीशी संबंधित प्रत्येक व्यक्तीला त्यांच्या स्वीपमध्ये घेतात. म्हणून या शब्दांचा वापर करून हे शब्द योग्य रीतीने सिद्ध झाले आहेत:

"ज्या वेळी गुन्हा घडला, त्या वेळी कंपनीचा तसेच कंपनीचा व्यवसाय चालविण्यासाठी जो कंपनीचा प्रभारी होता आणि जबाबदार होता, तो गुन्ह्यासाठी दोषी समजला जाईल."

गरज आहे ती अशी की, ज्या व्यक्तींना कलम १४१ अन्वये फौजदारी उत्तरदायी बनवण्याचा प्रयत्न केला जात आहे, तो गुन्हा घडला त्या वेळी कंपनीचा व्यवसाय चालविण्यासाठी कंपनीचा प्रभारी आणि जबाबदार असावा. कंपनीशी संबंधित प्रत्येक व्यक्ती तरतुदीच्या कक्षेत येणार नाही. गुन्हा घडला तेव्हा कंपनीच्या व्यवसायाची जबाबदारी आणि जबाबदारी असलेल्या व्यक्तीच फौजदारी कारवाईस जबाबदार असतील. यावरून असे दिसून येते की, एखाद्या कंपनीचा संचालक जो संबंधित वेळी कंपनीच्या व्यवसायाची जबाबदारी सांभाळत नव्हता आणि जबाबदार नव्हता, तर तो तरतुदीनुसार उत्तरदायी राहणार नाही. गुन्हा घडला तेव्हा संबंधित वेळी कंपनीच्या व्यवसायाची जबाबदारी आणि जबाबदारी असणे हे दायित्व उद्भवते आणि केवळ कंपनीत पद किंवा पद धारण करण्याच्या आधारावर नाही. याउलट, एखाद्या कंपनीत कोणतेही पद किंवा पद धारण न करणारी व्यक्ती संबंधित वेळी एखाद्या कंपनीच्या व्यवसायाच्या संचालनासाठी प्रभारी आणि जबाबदार असण्याची मुख्य आवश्यकता पूर्ण केल्यास जबाबदार असू शकते. दायित्व एखाद्या कंपनीच्या कामकाजात एखाद्याच्या भूमिकेवर अवलंबून असते, पदनाम

किंवा स्थितीवर नाही. संचालक किंवा व्यवस्थापक किंवा सचिव असणे गुन्हेगारी जबाबदारी टाकण्यासाठी पुरेसे असते, तर या कलमाने तसे म्हटले असते. "प्रत्येक व्यक्ती" ऐवजी "कंपनीतील प्रत्येक संचालक, व्यवस्थापक किंवा सचिव जबाबदार आहे"..., इत्यादी विभागाने म्हटले असते. हे फौजदारी दायित्वाचे प्रकरण आहे याचा अर्थ ज्या व्यक्तीला जबाबदार बनवण्याचा प्रयत्न केला जातो त्या व्यक्तीच्या बाबतीत गंभीर परिणाम होतात याची विधिमंडळाला जाणीव आहे. त्यामुळे संबंधित वेळी गुन्हाशी संबंधित म्हणता येईल अशा व्यक्तींवरच कारवाई करण्यात आली आहे.

11. कलम १४१ च्या उपकलम (२) चा संदर्भ उपरोक्त युक्तिवादाला पुष्टी देतो कारण उपकलम (२) मध्ये एखाद्या कंपनीचे संचालक, व्यवस्थापक, सचिव किंवा इतर अधिकारी कोणत्याही गुन्हात थेट सहभागी होण्याची कल्पना आहे. हे कलम तेव्हा कार्यान्वित होते जेव्हा एखाद्या खटल्यात हे सिद्ध होते की गुन्हा संमतीने किंवा संगनमताने केला गेला आहे किंवा एखाद्या कंपनीतील या कार्यालयांच्या कोणत्याही धारकाच्या दुर्लक्षामुळे झाला आहे. अशा वेळी अशा व्यक्तींना जबाबदार धरले पाहिजे. एखाद्या कंपनीचे संचालक, व्यवस्थापक, सचिव व इतर अधिकारी यांचा सहभाग सिद्ध झाल्यास त्यांना कव्हर करण्याची तरतूद करण्यात आली आहे.

12. हा निष्कर्ष अपरिहार्य आहे की दायित्व एखाद्या व्यक्तीच्या वर्तनामुळे , कृतीमुळे किंवा चुकांमुळे उद्भवते आणि केवळ एखाद्या कंपनीतील हुद्दा किंवा पद धारण केल्यामुळे उद्भवत नाही. त्यामुळे कायद्याच्या कलम १४१ अंतर्गत गुन्हा दाखल करण्यासाठी तक्रारीत आवश्यक तथ्ये उघड करणे आवश्यक आहे जे एखाद्या व्यक्तीस जबाबदार बनवतात.

13. फौजदारी तक्रारीतील तथ्ये काय असावेत, हा प्रश्न देशातील विविध उच्च न्यायालयांसमोर तसेच या न्यायालयासमोर विचारार्थ आला आहे. सिकंदराबाद हेल्थ केअर लिमिटेड विरुद्ध सिकंदराबाद हॉस्पिटल्स (प्रायव्हेट) लिमिटेड [(१९९९) ९६ कॉम्प कॅस १०६ (एपी)] हा नेगोशिएबल इन्स्ट्रुमेंट्स ॲक्ट अंतर्गत विशेषतः कलम १३८ आणि १४१ शी संबंधित खटला होता. आंध्र प्रदेश उच्च न्यायालयाने म्हटले आहे की , एखाद्या कंपनीचा प्रत्येक संचालक आपोआप कंपनीने केलेल्या गुन्ह्यासाठी जबाबदार नसतो. केवळ गुन्हा घडला त्या वेळी कंपनीच्या व्यवसायासाठी कंपनीची जबाबदारी किंवा कार्यभार असणारे असे संचालक किंवा संचालकच या गुन्ह्यासाठी दोषी मानले जातील. पुढे असे दिसून आले की कायद्याची आवश्यकता अशी आहे की: (कॉम्प कॅस पृष्ठ ११२)

"[टी] येथे अशा व्यक्तींविरुद्ध स्पष्ट, सुस्पष्ट आणि विशिष्ट आरोप असणे आवश्यक आहे ज्यांना आरोपी म्हणून आरोप केले गेले आहेत की ते गुन्हा घडला त्या वेळी कंपनीच्या व्यवसायाच्या संचालनात ते प्रभारी आणि जबाबदार होते."

14. व्ही. सुधीर रेड्डी विरुद्ध याच उच्च न्यायालयात. ए.पी. राज्य [(२०००) १०७ कॉम्प कॅस १०७ (एपी)] या प्रकरणात असे मानले की: (कॉम्प कॅस पृष्ठ ११०)

"नेगोशिएबल इन्स्ट्रुमेंट्स ॲक्टच्या कलम १४१ चा हेतू असा दिसेल की एखादी व्यक्ती (जी केवळ कंपनीचा संचालक असल्याचे दिसते) कंपनीच्या दैनंदिन कामकाजात सामील आहे आणि कंपनीला जबाबदार आहे हे दर्शविल्याशिवाय निगोशिएबल इन्स्ट्रुमेंट्स ॲक्टच्या कलम १३८ अंतर्गत गुन्ह्यासाठी फौजदारी उत्तरदायित्वावर बांधता येणार नाही."

तसेच, तक्रारीतील एखाद्या व्यक्तीवर कारवाई करण्यापूर्वी तक्रारीत यासंदर्भात आरोप करणे आवश्यक आहे, असे मत व्यक्त करण्यात आले. याच अनुषंगाने मद्रास उच्च न्यायालयाने आर. कन्नन विरुद्ध कोटक महिंद्रा फायनान्स लिमिटेड [(२००३) ११५ कॉम्प कॅस ३२१ (मॅड)] लोक हाऊसिंग अँड कन्स्ट्रक्शन्स लिमिटेड विरुद्ध रघुपती लीजिंग अँड फायनान्स लिमिटेड [(२००३) ११५ कॉम्प कॅस ९५७ (डेल)] या खटल्यात दिलेला निकाल दिल्ली उच्च न्यायालयाच्या लक्षात आला की, आरोपी २ ते १२ हे कंपनीचे प्रभारी अधिकारी होते आणि या व्यवहारात कंपनीचे प्रभारी आणि जबाबदार अधिकारी होते गुन्हा घडला तेव्हा च्या दैनंदिन व्यवहाराचे. त्यामुळे हायकोर्टाने ही तक्रार रद्द करण्यास नकार दिला. सुनील कुमार छपरिया विरुद्ध डक्का ईश्वरय्या [(२००२) १०८ कॉम्प कॅस ६८७ (एपी)] प्रकरणात आंध्र प्रदेश उच्च न्यायालयाने नमूद केले आहे की, न्यायालयीन मताचे एकमत

आहे की: (कॉम्प कॅस पृष्ठ ६९१) एखाद्या कंपनीच्या संचालकावर कायद्याच्या कलम १३८ अन्वये गुन्हा दाखल करता येत नाही, कारण तक्रारीत तो संबंधित वेळी कंपनीचा व्यवसाय चालविताना प्रभारी आणि जबाबदार होता किंवा त्याच्या संमतीने किंवा संगनमताने हा गुन्हा करण्यात आला होता, असा विशिष्ट आरोप नसेल. या प्रस्तावाच्या समर्थनार्थ सर्वोच्च न्यायालयाने विविध उच्च न्यायालयांच्या अनेक निकालांचा दाखला दिला आहे. हे सर्व सांगण्याची आम्हाला गरज वाटत नाही.

(जोर जोडला)

9. या संदर्भाचे उत्तर न्यायालयाच्या तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने दिले आहे.

एस.एम.एस. फार्मास्युटिकल्स लिमिटेड (सुप्रा) मधील सर्वोच्च न्यायालय परिच्छेद 19 मध्ये खालीलप्रमाणे:

"19. वरील चर्चा लक्षात घेता संदर्भातील प्रश्नांची उत्तरे पुढीलप्रमाणे आहेत.

(a) कलम १४१ अन्वये दिलेल्या तक्रारीत हे नमूद करणे आवश्यक आहे की, ज्या वेळी गुन्हा घडला, त्या वेळी आरोपी व्यक्ती कंपनीच्या व्यवसायाची जबाबदारी आणि जबाबदार होती. ही अट कलम १४१ ची अत्यावश्यक गरज असून ती तक्रारीत करावी लागते. तक्रारीत ही तरतूद केल्याशिवाय कलम १४१ च्या अटींची पूर्तता होते असे म्हणता येणार नाही.

(b) उपपरिच्छेद (बी) मध्ये विचारलेल्या प्रश्नाचे उत्तर नकारार्थी असावे लागते. कायद्याच्या कलम १४१ अन्वये त्या व्यक्तीला जबाबदार ठरविण्यासाठी केवळ कंपनीचा संचालक असणे पुरेसे नाही. एखाद्या कंपनीतील संचालक हा कंपनीच्या व्यवसायासाठी कंपनीचा प्रभारी आणि जबाबदार मानला जाऊ शकत नाही. कलम १४१ ची अट अशी आहे की, ज्या व्यक्तीला उत्तरदायी बनवायचे आहे ती संबंधित वेळी कंपनीच्या व्यवसायाच्या संचालनासाठी प्रभारी आणि जबाबदार असावी. अशा प्रकरणांमध्ये संचालकांची कोणतीही जबाबदारी नसते म्हणून ही वस्तुस्थिती म्हणून स्वीकारावी लागेल.

(c) प्रश्न (सी) चे उत्तर होकारार्थी असावे लागते. व्यवस्थापकीय संचालक किंवा सहव्यवस्थापकीय संचालक हे कंपनीचे प्रभारी असतील आणि कंपनीच्या व्यवसायासाठी जबाबदार असतील, असे या प्रश्नात नमूद करण्यात आले आहे. तसे झाल्यास कंपनीतील अशा पदांचे धारक कायद्याच्या कलम १४१ अन्वये उत्तरदायी ठरतात. व्यवस्थापकीय संचालक किंवा सहव्यवस्थापकीय संचालक या पदावर असलेल्या पदामुळे या व्यक्ती कंपनीच्या व्यवसायाची जबाबदारी आणि जबाबदारी सांभाळतात. त्यामुळे ते कलम १४१ अंतर्गत येतात. अपमानित झालेल्या धनादेशावर स्वाक्षरी करणार् याव्यक्तीबद्दल सांगायचे झाले तर तो आक्षेपार्ह कृत्यासाठी स्पष्टपणे जबाबदार आहे आणि कलम 141 च्या उपकलम

(2) अंतर्गत समाविष्ट केला जाईल.

(जोर जोडला)

10. एस.एम.एस. फार्मास्युटिकल्स लिमिटेड (सुप्रा) प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने घालून दिलेल्या कायद्याच्या आधारे या प्रकरणातील तक्रारीतील तथ्ये तपासली तर हे स्पष्ट होते की तक्रारीत अर्जदार अर्थात आरोपी क्रमांक ३ च्या संदर्भात आवश्यक पुरावे आहेत.
11. दादासाहेब रावल (सुप्रा) या प्रकरणात या न्यायालयाच्या एका विद्वान एकल न्यायाधीशाने परिच्छेद ११ मध्ये "व्यक्तींची संघटना" या शब्दाच्या व्याप्तीची चर्चा खालीलप्रमाणे केली आहे.
11. कलम 141 सर्वसमावेशक आहे. त्यामध्ये दाखविलेल्या सर्व प्रकारच्या व्यावसायिक संस्थांचा यात समावेश असेल. व्याख्या सर्वसमावेशक आहे आणि परिभाषित केलेल्या गोष्टींपेक्षा अधिक काही तरी व्यक्त करण्यासाठी वापरली जाते. परिणामी, "व्यक्तींची संघटना" या शब्दात हिंदू अविभक्त कुटुंबाचा समावेश असेल ज्याचा व्यवसाय हा संयुक्त चिंतेचा विषय असल्याचे म्हटले जाते. व्यावसायिक व्यवहारांची विश्वासार्हता जपण्यासाठी आणि धनादेशाच्या ड्रावरवर वैयक्तिक जबाबदारी देऊन धनादेश बाऊन्स होऊ नयेत यासाठी नेगोशिएबल इन्स्ट्रुमेंट्स ॲक्ट, १८८१ चे कलम १३८ लागू करण्यात आले आहे. फर्मने जारी केलेल्या धनादेशाच्या बाबतीत, धनादेशाचा ड्रावर फर्म आहे. जॉइंट हिंदू फॅमिलीच्या बिझनेस फर्मने जारी केलेल्या धनादेशाच्या बाबतीत, स्वाक्षरी करणारा एक असला तरी सर्व

सदस्यांना धनादेशाचे ड्रॉवर म्हणून सामील केले जाऊ शकते. अशा परिस्थितीत हा आदेश टिकाऊ नाही. निगोशिएबल इन्स्ट्रुमेंट्स ॲक्टच्या कलम १४१ मधील स्पष्टीकरणाच्या अनुषंगाने मुदतपूर्व टप्प्यात ही प्रक्रिया रद्द करण्याची मागणी करण्यात आली नाही, हे विद्वान सत्र न्यायाधीशांना दिसले नाही. कोणत्याही परिस्थितीत, अशा अकाली टप्प्यावर, प्रतिवादी क्रमांक 1 आणि 2 विरुद्ध प्रक्रिया रद्द केली जाऊ नये. प्रतिवादी क्रमांक १ आणि २ चा संभाव्य बचाव त्यांच्याविरुद्ध जारी करण्यात आलेला प्रक्रियेचा आदेश रद्द करण्यासाठी पुरेसा आधार असू शकत नाही. हा आदेश पूर्णपणे बेकायदेशीर असून त्यात हस्तक्षेप होऊ शकतो आणि तो रद्द करण्यात यावा, असे म्हणायला हरकत नाही.

(जोर जोडला)

१२. अशा प्रकारे, या न्यायालयाच्या विद्वान एकल न्यायाधीशाने विशेषतः असे म्हटले आहे की कलम 141 मध्ये विचारकेल्याप्रमाणे "व्यक्तींची संघटना" या शब्दात "हिंदू अविभक्त कुटुंब" समाविष्ट असेल आणि संयुक्त हिंदू कुटुंबातील व्यावसायिक फर्मने जारी केलेल्या धनादेशाच्या बाबतीत, धनादेशावर स्वाक्षरी करणारा व्यक्तींच्या संघटनेचा एक सदस्य असला तरी सर्व सदस्यांना जबाबदार धरले जाऊ शकते. अर्थात हे सर्वोच्च न्यायालयाने घालून दिलेल्या कायद्याच्या अधीन असेल. एस.एम.एस. फार्मास्युटिकल्स लिमिटेड

(सुप्रा)। वर चर्चा केल्याप्रमाणे, या प्रकरणातील तक्रार एस.एम.एस. फार्मास्युटिकल्स लिमिटेड (सुप्रा) मध्ये निर्धारित केलेल्या निकषांची पूर्तता करते

13. अर्जदाराची बाजू मांडणारे विद्वान वकील श्री. नागर यांनी शाह नितीनकुमार (सुप्रा) आणि इतर प्रकरणांत माननीय गुजरात उच्च न्यायालयाच्या निर्णयावर खूप विश्वास ठेवला आहे

विशेषतः परिच्छेद क्रमांक ८ ते २४ वर, जे खालीलप्रमाणे आहेत:

"8. प्राप्तिकर अधिकारी गोरखपूर (सुप्रा) बाबतीत सर्वोच्च न्यायालय, यांनी म्हटले आहे की, प्रतिवादी एचयूएफचा कर्ता होता जो "रामनाथ राम प्रसाद" च्या नावाने आणि शैलीत व्यवसाय करत होता. १९४४-४५ ते १९४७-४८ या कर निर्धारण वर्षांसाठी या कुटुंबावर प्राप्तिकर मूल्यांकन करण्यात आले. प्राप्तिकर कायद्याच्या कलम २ (१७) चा विचार करता असे म्हटले आहे की, एचयूएफची व्याख्या जेव्हा कलम ४ च्या संदर्भात विचारात घेतली जाते, तेव्हा असे मानले जाऊ शकते की एचयूएफ ही एक फर्म किंवा व्यक्तींची संघटना नाही. ही स्वतःच एक स्वतंत्र संस्था आहे आणि जर एचयूएफला व्यक्तींची संघटना मानायचे असेल तर हिंदू अविभक्त कुटुंबाच्या मूल्यमापनासाठी स्वतंत्र तरतूद करण्यात अर्थ नाही. भारतीय प्राप्तिकर कायदा १९२२ च्या कलम २५ अ नुसार हिंदू अविभक्त

कुटुंबाच्या वाटणीनंतरच्या मूल्यमापनाची तरतूद करण्यात आली आहे, असेही न्यायालयाने म्हटले आहे.

9. अर्पित झंवर (सुप्रा)च्या प्रकरणात मद्रास उच्च न्यायालय नेगोशिएबल इन्स्ट्रुमेंट्स ॲक्टच्या कलम १३८ अन्वये 'कंपनी' या शब्दात व्यक्तींच्या संघटनेचा समावेश आहे का, हा मुद्दा उद्भवलेल्या प्रकरणाचा निपटारा करित होते. 'व्यक्तींचे संघटन' या शब्दाचा अर्थ अशा व्यक्तींचा समूह आहे जो समान हेतूने स्वतःच्या इच्छेने सहमालक बनला आहे. जर सहमालकी इच्छेने नसेल किंवा त्यांचा कोणताही समान हेतू नसेल तर सहमालक कायद्याच्या कलम १४१ नुसार व्यक्तींची संघटना स्थापन करणार नाहीत. एचयूएफमध्ये, सदस्य स्वतःच्या इच्छेने सहमालक बनत नाहीत आणि त्यांच्या सहमालकीमध्ये कोणताही समान हेतू नसतो.

माननीय सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयानुसार, एचयूएफचा प्रत्येक सदस्य इतर मालकांना कोणतीही विनंती किंवा दायित्व न करता त्याच्या वाट्यासंदर्भात कार्य करू शकतो. ते आपोआप व्यक्तींचे/व्यक्तींचे संघटन बनत नाहीत. त्यामुळे माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने घालून दिलेला कायदा 'कंपनी' या शब्दाची व्याख्या समजून घेण्याच्या हेतूने नेगोशिएबल इन्स्ट्रुमेंट्स ॲक्टला सरसकट लागू होतो आणि त्यामुळे या कायद्याच्या कलम १४१ नुसार एचयूएफ कंपनी होऊ शकत नाही. म्हणूनच, एचयूएफचे वैयक्तिक सदस्य

म्हणून न्यायालयासमोर असलेल्या याचिकाकर्त्यांना एचयूएफच्या कर्त्याने केलेल्या गुन्ह्यासाठी जबाबदार धरले जाणार नाही. असे असताना सर्वोच्च न्यायालय व इतर उच्च न्यायालयांच्या विविध निर्णयांचा सविस्तर आढावा न्यायालयाने घेतला. काही संबंधित निष्कर्ष आणि निरीक्षणे पुनरुत्पादित करणे फायदेशीर ठरेल, जे खालीलप्रमाणे आहेत :

11. या कायद्याच्या कलम 141 चे स्पष्टीकरण (a) निर्विवादपणे सर्वसमावेशक व्याख्या आहे हे सूचित करेल. समाविष्ट असलेल्या शब्दाचा वापर सामान्यतः कायद्यात वापरल्या जाणाऱ्या शब्दाचा अर्थ वाढविण्याचा विधिमंडळाचा हेतू दर्शवितो. रमणलाल भाईलाल पटेल विरुद्ध गुजरात राज्य (२००८ (५) एससीसी ४४९) या खटल्यात माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने जसा निकाल दिला आहे. परिणामी, या शब्दाचा अर्थ केवळ त्यांच्या नैसर्गिक आयातीनुसार दर्शविणाऱ्या अशा गोष्टीच नव्हे, तर ज्या गोष्टींचा समावेश असेल असे व्याख्या कलम जाहीर करते त्या गोष्टी देखील समजून घेणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारे, जिथे एखाद्या व्याख्येत शब्दाचा वापर केला जातो, तेथे साधनांच्या विपरीत, परिभाषित केलेल्या शब्दाचा केवळ सामान्य, लोकप्रिय आणि नैसर्गिक अर्थ नसतो, तर त्याव्यतिरिक्त विस्तारित वैधानिक अर्थ देखील असतो. परिच्छेद २४ मध्ये माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने खालीलप्रमाणे म्हटले आहे:

४. व्यक्ती या शब्दाचा साधारण, लोकप्रिय आणि नैसर्गिक अर्थ विशिष्ट व्यक्ती मानव असा आहे. परंतु कायद्यात व्यक्ती या शब्दाचा अर्थ थोडा वेगळा आहे आणि कायद्याने मान्यता दिलेल्या कोणत्याही घटकाला मानवाचे अधिकार आणि कर्तव्ये आहेत. सॅलमंड व्यक्तीची व्याख्या अशी करतो की ज्याला कायदा अधिकार आणि कर्तव्यांसाठी सक्षम मानतो किंवा एक प्राणी म्हणून मानतो, मग तो मानव असो वा नसो, ज्याचे अधिकार आणि कर्तव्ये ही वैशिष्ट्ये आहेत (न्यायशास्त्र, 12 वी आवृत्ती, पृ. 299).

अशा प्रकारे, कायद्यात, व्यक्ती हा शब्द, अन्यथा हेतू नसल्यास, केवळ नैसर्गिक व्यक्तीला (पुरुष किंवा स्त्री मानव) संदर्भित करत नाही, तर कोणत्याही कायदेशीर व्यक्तीला (म्हणजे कायद्याने अधिकार आणि कर्तव्ये ठेवण्यास किंवा सक्षम म्हणून मान्यता दिलेली संस्था आहे). अशा प्रकारे जनरल क्लॉज ॲक्टमध्ये एखाद्या व्यक्तीची व्याख्या कॉर्पोरेशन किंवा व्यक्तींची संघटना किंवा व्यक्तींची संस्था म्हणून केली जाते, मग ती समाविष्ट असो वा नसो. तथापि, उपरोक्त सामान्य कायदेशीर व्याख्या कायद्याच्या उद्देशाच्या संदर्भात किंवा ज्या संदर्भात वापरली जाते त्या संदर्भात वेगवेगळ्या कायद्यांमध्ये एकतर सुधारित किंवा प्रतिबंधित किंवा विस्तारित केली जाते. उदाहरणार्थ, प्राप्तिकर कायद्यातील व्यक्ती या शब्दाची व्याख्या खूप व्यापक आहे आणि त्यात व्यक्ती, हिंदू अविभक्त कुटुंब, कंपनी, फर्म, व्यक्तींची संघटना किंवा व्यक्तींची संघटना, मग ती समाविष्ट असो वा नसो, स्थानिक

प्राधिकरण आणि इतर प्रत्येक कृत्रिम न्यायिक व्यक्तीचा समावेश आहे. दुसऱ्या टोकावर नागरिकत्व कायदा आहे, ज्याच्या कलम 2 (एफ) मध्ये असे लिहिले आहे: व्यक्ती मध्ये कोणतीही कंपनी किंवा संघटना किंवा व्यक्तींची संस्था समाविष्ट नाही मग ती समाविष्ट असो वा नसो. त्याचप्रमाणे लोकप्रतिनिधी कायदा १९५० च्या कलम २ (जी) अन्वये जी व्याख्या करण्यात आली आहे, त्यात व्यक्तींच्या समूहाचा समावेश नाही.

12. दक्षिण गुजरातमध्ये रूफिंग टाइल्स मॅन्युफॅक्चरर्स असोसिएशन आणि आणखी एक व्ही. गुजरात राज्य आणि दुसरे , (१९७६) ४ एससीसी ६०१, माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने असे म्हटले आहे की ""समावेश" हा शब्द सामान्यतः विस्ताराचा शब्द म्हणून व्याख्या कलमांमध्ये वापरला जात असला तरी काही प्रकरणांमध्ये संदर्भ वेगळा हेतू सुचवू शकतो". जेव्हा विषयाच्या स्वातंत्र्यावर दंडात्मक परिणाम होतात, तेव्हा 'समावेश' या शब्दाचा उदार अर्थ नव्हे तर कठोर अर्थ लावला पाहिजे. त्यामुळे कायद्याच्या संदर्भाचा संदर्भ घेऊन त्याचा अर्थ लावावा. मान्य आहे की, कंपनी या शब्दात असोसिएशन ऑफ इंडिव्हिज्युअल्सचा समावेश आहे. इन्कम टॅक्स कायद्यासारख्या इतर कायद्यांप्रमाणे कंपनी या शब्दाच्या अर्थात एचयूएफ आणण्याचा संसदेचा हेतू असता, तर या कायद्यातही स्पष्ट शब्दांत त्याचा समावेश केला असता. तसे केले गेले नाही ही वस्तुस्थिती कायद्याच्या कलम १४१ नुसार एचयूएफला कंपनी म्हणून समाविष्ट न करण्याचा संसदेचा हेतू प्रतिबिंबित करेल.

13. या पार्श्वभूमीवर आता कायद्याच्या कलम १४१ मध्ये स्पष्ट केल्याप्रमाणे असोसिएशन ऑफ इन्डिव्हिज्युअल्स या अभिव्यक्तीमध्ये एचयूएफचा समावेश असेल की नाही याचे विश्लेषण करावे लागेल जेणेकरून कायद्याच्या कलम १४१ नुसार कंपनी म्हणता येईल.

14. असाच प्रश्न आयटीओ विरुद्ध राम प्रसाद, (१९७३) ३ एससीसी २५, पृष्ठ २९ या खटल्यात माननीय सर्वोच्च न्यायालयासमोर विचारार्थ उभा राहिला. प्राप्तिकर कायदा, १९२२ मधील तरतुदीनुसार एचयूएफ ही व्यक्तींची संघटना आहे का, असा प्रश्न माननीय सर्वोच्च न्यायालयासमोर विचारार्थ उभा राहिला. तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठातर्फे बोलताना न्यायमूर्ती के. एस. हेगडे यांनी प्राप्तिकर कायद्याच्या कलम २ (१७) मध्ये व्यक्ती या शब्दाच्या व्याख्येची नोंद घेतली, ज्यात म्हटले आहे की व्यक्ती या शब्दात एचयूएफचा समावेश आहे. व्यक्ती या शब्दाच्या व्याख्येत एचयूएफचा विशिष्ट समावेश लक्षात घेता, माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने परिच्छेद क्रमांक 10 मध्ये खालीलप्रमाणे म्हटले आहे:

"10. ही तरतूद केवळ कंपन्या आणि व्यक्तींच्या संघटनांना लागू होते. हिंदू अविभक्त कुटुंब ही ना फर्म आहे ना व्यक्तींची संघटना. ती स्वतःच एक स्वतंत्र संस्था आहे. हे भारतीय प्राप्तिकर अधिनियम, १९२२ च्या कलम ३ द्वारे स्पष्ट केले गेले आहे जे करदात्याचे व्यक्ती या शीर्षकाखाली वर्गीकरण करते. हिंदू अविभक्त कुटुंबे, कंपन्या, स्थानिक प्राधिकरणे, कंपन्या आणि व्यक्तींच्या इतर संघटना. . हिंदू अविभक्त कुटुंब ही व्यक्तींची संघटना

मानायची असेल तर हिंदू अविभक्त कुटुंबाच्या मूल्यमापनासाठी वेगळी तरतूद करण्यात अर्थ नव्हता. भारतीय प्राप्तिकर कायदा, १९२२ च्या कलम २५ अ द्वारे या निष्कर्षाला बळकटी मिळते ज्यात वाटणीनंतर हिंदू अविभक्त कुटुंबाचे मूल्यमापन करण्याची तरतूद आहे.

15. रमणलाल भाईलाल पटेल विरुद्ध गुजरात राज्य (उद्धृत सुप्रा) या खटल्यात पुन्हा एकदा असाच प्रश्न सर्वोच्च न्यायालयासमोर विचारार्थ उभा राहिला. गुजरात कृषी जमीन कमाल मर्यादा कायदा, १९६० शी संबंधित हे प्रकरण होते. या कायद्यात व्यक्ती या शब्दाची व्याख्या कायद्याच्या कलम २ (२१) मध्ये करण्यात आली आहे ज्यात म्हटले आहे की एखाद्या व्यक्तीमध्ये संयुक्त कुटुंबाचा समावेश आहे. गुजरात कृषी जमीन कमाल मर्यादा कायद्याच्या कलम २ (१६) मध्ये संयुक्त कुटुंब या शब्दाची व्याख्या करण्यात आली आहे, ज्याचा अर्थ अविभक्त हिंदू कुटुंब असा होतो आणि इतर व्यक्तींच्या बाबतीत, एक गट किंवा युनिट, ज्याचे सदस्य रूढी किंवा वापरानुसार मालमत्ता किंवा निवासात संयुक्त असतात. सामान्य खंड कायदा आणि गुजरात कृषी जमीन कमाल मर्यादा कायद्याच्या कलम २ (२१) व (१६) यांची तुलना केल्यानंतर माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने पुढीलप्रमाणे निकाल दिला आहे: कमाल कायद्यातील व्यक्तीची सर्वसमावेशक व्याख्या, कोणत्याही बहिष्काराअभावी, सामान्य कलम कायद्यातील शब्दाला दिलेला समान अर्थ असेल ,

आणि याव्यतिरिक्त, परिभाषित केल्याप्रमाणे संयुक्त कुटुंब. अशा प्रकारे, सीलिंग अॅक्टमधील व्यक्ती हा शब्द, जोपर्यंत संदर्भाची अन्यथा आवश्यकता नसेल तोपर्यंत:

- (i) एक नैसर्गिक माणूस;
- (ii) कोणतीही कायदेशीर संस्था जी अधिकार आणि कर्तव्ये धारण करण्यास सक्षम आहे, ज्यात कोणतीही कंपनी किंवा व्यक्तींची संघटना किंवा व्यक्तींची संस्था (समाविष्ट असो किंवा नसो); आणि
- (iii) हिंदू अविभक्त कुटुंब किंवा व्यक्तींचा इतर कोणताही गट किंवा एकक, ज्याचे सदस्य रूढी किंवा वापरानुसार, मालमत्ता आणि निवासात संयुक्त असतात.

16. अशा प्रकारे, वरील निकालांमध्ये, व्यक्ती या शब्दाच्या अर्थात एचयूएफचा विशिष्ट समावेश असल्याने, माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने असे म्हटले की एचयूएफ ही वरील कायद्यांच्या उद्देशाने एक व्यक्ती आहे. आपण आधीच पाहिल्याप्रमाणे, नेगोशिएबल इन्स्ट्रुमेंट्स अॅक्टमध्ये कंपनी या शब्दाच्या व्याख्येत एचयूएफचा असा कोणताही विशिष्ट समावेश नाही.

17. याच निकालात पुढे माननीय सर्वोच्च न्यायालयाला सहमालक एकत्र व्यक्ती आहेत का, या प्रश्नाचा विचार करावा लागला.

९. सामान्यतः जिथे व्यक्तींचा समूह समान हेतूने स्वतःच्या इच्छेने सहमालक बनलेला नसतो, तेथे त्यांना व्यक्ती मानता येत नाही. जेव्हा एखाद्या मालमत्तेच्या मालकाची मुले उत्तराधिकाराने किंवा कायद्याने वारसा घेऊन त्याच्या मालमत्तेत यशस्वी होतात, तेव्हा ते सहमालक बनतात, परंतु सहमालकी पक्षकारांच्या इच्छेने नसते किंवा त्यांचा कोणताही समान हेतू नसतो. प्रत्येक जण इतर मालकांप्रती कोणताही अधिकार किंवा दायित्व न बाळगता स्वतःहून आपल्या वाट्यासंदर्भात कार्य करू शकतो. कायदेशीर वारसदार सहमालक असले तरी आपोआप व्यक्तींची/ संस्थांची संघटना बनत नाहीत. जेव्हा वेगवेगळ्या व्यक्ती एखाद्या भूखंडात अविभाजित समभाग खरेदी करतात आणि संबंधित अपार्टमेंटच्या संदर्भात वैयक्तिक मालकी आणि सामायिक क्षेत्रांच्या संयुक्त मालकीसह अपार्टमेंट इमारत बांधण्यासाठी सामान्य विकासकास नियुक्त करतात, तेव्हा भूखंडाचे सहमालक कायद्यात किंवा करारामध्ये योग्य तरतुदीअभावी व्यक्तींची / संस्थांची संघटना बनत नाहीत. त्याचप्रमाणे, जेव्हा दोन किंवा अधिक व्यक्ती सामायिक विक्री करारानुसार, सामायिक किंवा संयुक्त उद्यम करण्याचा कोणताही करार न करता केवळ मालमत्ता खरेदी करतात, तेव्हा त्या व्यक्तींची / संस्थेची संघटना बनणार नाहीत. काहीही न करता केवळ सामायिक करारांतर्गत खरेदी केल्यास सहमालकीचे संयुक्त उपक्रमात रूपांतर होणार नाही. अशा प्रकारे जेव्हा एखाद्या मालमत्तेचे दहा सहमालक असतात, तेव्हा ते दहा व्यक्ती

असतात आणि एकच व्यक्ती मानली जाणारी व्यक्तींची संस्था नसते. परंतु जर सहमालकांनी पुढे जाऊन त्यांच्या फायद्यासाठी सामान्य परिणाम तयार करण्यासाठी संयुक्त उद्यम किंवा उपक्रम करण्याची व्यवस्था किंवा करार केला तर सहमालक एखाद्या व्यक्तीच्या व्याख्येचे उत्तर देऊ शकतात.

(जोर दिला आहे)

18. माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने घालून दिलेली ही उक्ती तात्काळ खटल्यांशी निगडित प्रश्नांची स्पष्ट उत्तरे देते. कायद्याच्या कलम १४१ नुसार कंपनी या शब्दात असोसिएशन ऑफ इंडिव्हिज्युअल्स चा समावेश आहे. येथे, असोसिएशन ऑफ इंडिव्हिज्युअल्स या शब्दाचा अर्थ, माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने म्हटल्याप्रमाणे, अशा व्यक्तींचा एक गट आहे जो समान हेतूने स्वतःच्या इच्छेने सहमालक बनला आहे. जर सहमालकी इच्छेने नसेल किंवा त्यांचा कोणताही समान हेतू नसेल तर सहमालक कायद्याच्या कलम 141 नुसार व्यक्तींची संघटना स्थापन करणार नाहीत. एचयूएफमध्ये, सदस्य स्वतःच्या इच्छेने सहमालक बनत नाहीत आणि त्यांच्या सहमालकीमध्ये कोणताही समान हेतू नसतो. माननीय सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयानुसार, एचयूएफचा प्रत्येक सदस्य इतर मालकांना कोणतीही विनंती किंवा दायित्व न करता त्याच्या वाट्यासंदर्भात कार्य करू शकतो. ते आपोआप व्यक्तींचे/ संस्थांचे संघटन बनत नाहीत. त्यामुळे माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने

घालून दिलेला कायदा निगोशिएबल इन्स्ट्रुमेंट्स ॲक्टला सरसकट लागू होतो. कंपनी या शब्दाची व्याख्या समजून घेण्याच्या हेतूने आणि अशा प्रकारे, एचयूएफ कायद्याच्या कलम 141 नुसार कंपनी होऊ शकत नाही.

19. परंतु, याचिकाकर्त्याच्या अभ्यासू वकिलांनी जगदीश राय अग्रवाल आणि ओआरएस विरुद्ध आंध्र प्रदेश राज्य आणि ओआरएस (उद्धृत सुप्रा) प्रकरणात आंध्र प्रदेश उच्च न्यायालयाच्या निर्णयाचा आधार घेतला आहे. हे निगोशिएबल इन्स्ट्रुमेंट्स ॲक्टशी संबंधित प्रकरण आहे. याच प्रश्नाचा विचार करताना आंध्र प्रदेश उच्च न्यायालयाने पुढीलप्रमाणे निकाल दिला आहे: ... पहिल्या याचिकाकर्त्याने एचयूएफचा कर्ता म्हणून अपमानित धनादेश जारी केला असल्याने, याचिकाकर्ते 2 ते 4, पहिल्या याचिकाकर्त्याची मुले आणि एचयूएफचे सदस्य असल्याने, कायद्याच्या कलम 141 चे स्पष्टीकरण लक्षात घेता, एखाद्या कंपनीच्या संचालकांप्रमाणे, कायद्याच्या कलम 138 अंतर्गत गुन्ह्यासाठी जबाबदार धरले जाऊ शकते.

20. दादासाहेब रावल सहकारी विरुद्ध रमेश (2009(2)एमएचएलजे खटल्यातही मुंबई उच्च न्यायालयाने तशी भूमिका घेतली आहे. त्या प्रकरणात एचयूएफ व्यवसायाशी संबंधित नेगोशिएबल इन्स्ट्रुमेंट्स ॲक्टअंतर्गत खटला हाताळताना निकालाच्या परिच्छेद क्रमांक ९ मध्ये मुंबई उच्च न्यायालयाने खालीलप्रमाणे म्हटले आहे:-

9. स्पष्टीकरणाच्या उपखंड (a) मध्ये वापरल्या गेलेल्या अभिव्यक्ती कंपनीचे साधे वाचन असे आहे की त्यात कोणत्याही संस्था, कॉर्पोरेट किंवा व्यक्तींच्या इतर संघटनांचा समावेश आहे. व्यक्तींची संघटना या शब्दात क्लब, ट्रस्ट, बिझनेस इत्यादींचा समावेश असेल. याचा अर्थ इतर अभिव्यक्ती कंपनी किंवा फर्मसह एजुस्टेड जेनेरिस असा घ्यावा लागेल. त्यामुळे संयुक्त कौटुंबिक व्यवसाय हा कंपनी किंवा फर्मप्रमाणे कायदेविषयक व्यक्ती मानला गेला पाहिजे. प्रतिवादी क्रमांक १ व २ हे मेसर्स न्यू शीतल ट्रेडर्सच्या व्यवसायाचे संयुक्त मालक/ धनी आहेत, जे स्वतःचा आणि त्यांचा मुलगा शीतल यांचा संयुक्त कौटुंबिक व्यवसाय आहे, असा विशेष आरोप केला जातो, तेव्हा प्रथमदर्शनी त्यांना निगोशिएबल इन्स्ट्रुमेंट्स ॲक्टच्या कलम १४१ अंतर्गत समाविष्ट केले जाते.

21. आदरपूर्वक, माझ्या वरील चर्चेच्या अनुषंगाने आणि माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने रमणलाल भाईलाल पटेल विरुद्ध गुजरात राज्य (सुप्रा) प्रकरणात दिलेल्या कायद्याच्या आधारे, मला मुंबई उच्च न्यायालय आणि आंध्र प्रदेश उच्च न्यायालयाने व्यक्त केलेल्या मतांशी सहमत होता येत नाही.

22. श्रीमती गायत्री विरुद्ध एस. आर. जयरामन (२००९ (३) एमडब्ल्यूएन (सीआर) डीसीसी १२८) या खटल्यातील या न्यायालयाच्या विद्वान एकल न्यायाधीशाला याच प्रश्नावर

विचार करण्याची संधी मिळाली. या निर्णयाच्या परिच्छेद क्रमांक १० मध्ये विद्वान न्यायाधीशांनी खालील प्रश्न निर्माण केले आहेत –

येथे उद्धरणारा संबंधित प्रश्न असा आहे की हिंदू अविभाजित कुटुंब (HUF) हे 1881 च्या विनिमय साधने अधिनियमाच्या (Negotiable Instruments Act) कलम 141 मध्ये दिलेल्या कंपनीच्या व्याख्येत येते का, आणि त्याबाबत खालीलप्रमाणे ठरविले आहे:

१०. कलम १४१ अन्वये कलम १३८ अन्वये दंडनीय गुन्हा करणारी व्यक्ती कंपनी असेल तर, प्रत्येक व्यक्ती, जी गुन्हा घडला तेव्हा कंपनीच्या व्यवसायाची जबाबदारी व कार्यभार असलेली तसेच कंपनीने गुन्हा केल्याचे मानले जाईल. या कलमाच्या उपखंड (२) मध्ये अशी तरतूद करण्यात आली आहे की, कंपनीचा संचालक, जरी तो उपखंड (१) अन्वये जबाबदार व्यक्तींच्या श्रेणीत येत नसला तरी त्याने गुन्हा केल्याचे समजले जाईल, जर हे सिद्ध झाले की गुन्हा त्याच्या संमतीने किंवा संगनमताने केला गेला आहे किंवा त्याच्या कडून दुर्लक्ष केले गेले आहे. कलम १४१ च्या स्पष्टीकरणानुसार, भागीदारांना कंपनी आणि त्याच्या संचालकांशी समतुल्य केले जाते. कंपनीच्या व्याख्येत समाविष्ट कंपन्या, भागीदारी कंपन्या आणि व्यक्तींच्या इतर संघटनांचा समावेश आहे. निगोशिएबल इन्स्ट्रुमेंट्स ॲक्ट, १८८१ च्या कलम १४१ मध्ये आढळलेल्या कंपनीच्या व्याख्येत हिंदू अविभक्त कुटुंब येते का, हा येथे समर्पक प्रश्न उपस्थित होतो.

23. विद्वान न्यायाधीशांसमोर, श्री जगदीश राय अग्रवाल आणि इतर विरुद्ध आंध्र प्रदेश राज्य आणि इतर (उद्धृत सुप्रा) प्रकरणात आंध्र प्रदेश उच्च न्यायालयाचा हवाला देण्यात आला. याचा संदर्भ देऊन विद्वान न्यायाधीशांनी पुढीलप्रमाणे निरीक्षण नोंदवले आहे: आंध्र प्रदेश उच्च न्यायालयाच्या माननीय एकल न्यायाधीशांचा योग्य आदर करून, एचयूएफच्या नावाने ठेवलेल्या खात्याच्या संदर्भात असा धनादेश जारी केला गेला असावा, जेणेकरून अशा धनादेशाच्या अनादरासाठी एचयूएफच्या सदस्यांना जबाबदार धरण्यासाठी असा धनादेश देण्यात आला असावा, या पात्रतेशिवाय हे न्यायालय असा सरसकट प्रस्ताव स्वीकारण्यास सक्षम नाही त्यांची तुलना एका कंपनीच्या संचालकाशी केली.

24. या न्यायालयाच्या विद्वान एकल न्यायाधीशांच्या या निर्णयाचे बारकाईने वाचन केल्यास असे दिसून येईल की युक्तिवादाचा संपूर्ण पैलू असा होता की एचयूएफने ठेवलेल्या खात्यासंदर्भात धनादेश देण्यात आले नसल्यामुळे एचयूएफच्या सदस्यास कायद्याच्या कलम १४१ अंतर्गत जबाबदार धरले जाऊ शकत नाही. त्यामुळे कायद्याच्या कलम १४१ नुसार एचयूएफ ही कंपनी आहे का, या मूलभूत प्रश्नाचे परीक्षण करण्याची संधी विद्वान न्यायाधीशांना मिळाली नाही. एचयूएफच्या नावे असलेल्या खात्यासंदर्भात धनादेश देण्यात आला नसल्याने अखेरीस विद्वान न्यायाधीशांनी एचयूएफच्या एका सदस्याविरुद्धची

तक्रार फेटाळून लावली. त्यामुळे हा निकाल आता या न्यायालयासमोर विचारार्थ असलेल्या प्रश्नावर नाही.

25. वरील चर्चा लक्षात घेता, मी असे मानतो की एचयूएफ कायद्याच्या कलम 141 मध्ये स्पष्ट केलेल्या कंपनी या शब्दानुसार व्यक्तींची संघटना स्थापन करणार नाही आणि म्हणूनच, तात्कालिक प्रकरणांमध्ये, याचिकाकर्ते जे केवळ एचयूएफचे सदस्य असल्याचे म्हटले जाते ते एचयूएफच्या कर्त्याने कथितरित्या केलेल्या गुन्ह्यासाठी जबाबदार राहणार नाहीत. या पार्श्वभूमीवर याचिकाकर्त्यावरील या प्रकरणांतील खटले रद्द करण्यात यावेत."

(जोर जोडला)

14. हे लक्षात घेणे महत्वाचे आहे की विद्वान एकल न्यायाधीशांचा निर्णय दादासाहेब (सुप्रा) यांच्या खटल्यातील दाखला न्यायालयासमोर देण्यात आला आहे. गुजरात उच्च न्यायालयाने मात्र परिच्छेदात गुजरात उच्च न्यायालय रमणलाल भाईलाल पटेल विरुद्ध गुजरात राज्य Appeal (Civil) 4420 of 2004 या खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने घालून दिलेली चर्चा आणि कायदा पाहता मुंबई उच्च न्यायालयाने व्यक्त केलेल्या मतांशी गुजरात उच्च न्यायालय सहमत नाही, असे निरीक्षण शाह नितीनकुमार (सुप्रा) च्या २१ व्या परिच्छेदात नोंदवले आहे .

15. सर्वोच्च न्यायालयाने रमणलाल पटेल प्रकरणातील दिलेल्या निकालाचा विचार करता, हे स्पष्ट होते की सर्वोच्च न्यायालयापुढे असलेला विषय गुजरात कृषी भूमी कमाल धारणा अधिनियम, 1960 (यापुढे "गुजरात कमाल धारणा अधिनियम" म्हणून संबोधले जाईल) मधील "व्यक्ती" या शब्दाच्या अर्थाच्या व्याख्येशी संबंधित होता. सर्वोच्च न्यायालयाच्या निकालातील परिच्छेद क्रमांक 10 मध्ये, सर्वोच्च न्यायालयाच्या विचाराधीन असलेला मुद्दा स्पष्टपणे खालीलप्रमाणे मांडण्यात आला आहे : "10. उपस्थित केलेल्या वादांवर पुढील प्रश्न विचारार्थ उभे राहतात –

- (i) गुजरात कृषी जमीन कमाल मर्यादा कायदा, १९६० मधील 'व्यक्ती' या व्याख्येत व्यक्तींची/व्यक्तींच्या संघटनेची संस्था समाविष्ट आहे का?
- (ii) सहमालकी ही 'व्यक्तींची/व्यक्तींची संस्था' आहे आणि म्हणूनच ती 'व्यक्ती' ठरते का?
- (iii) जमिनीचे सहमालक बनलेले दहा खरेदीदार मिळून 'व्यक्तींची संस्था/व्यक्तींची संघटना' बनवतात आणि म्हणूनच कमाल मर्यादा कायद्यातील त्या अभिव्यक्तीच्या अर्थाने 'व्यक्ती' ठरतात का?

(iv) सहमालकांमध्ये ३०.१२.१९७१ रोजीची वाटणी 'कमाल मर्यादा कायद्याच्या कलम ८(१) अन्वये 'गुजरात कृषी जमीन कमाल मर्यादा (सुधारणा) अधिनियम, १९७२ च्या उद्दिष्टाला पराभूत करण्याच्या हेतूने केली गेली असे मानले जाते का? आणि तसे असेल तर कमाल मर्यादा कायद्याच्या कलम ८ च्या उपकलम (२) अन्वये अर्ज न केल्यास काय परिणाम होतो?

(v) जमीन खरेदीच्या वेळी काही सहमालक बिगरशेतकरी असतील तर काय स्थिती असेल? अधिपत्याखालील अतिरिक्त जमिनीच्या प्रश्नाचा विचार करताना तहसीलदार या विषयाची सीलिंग अॅक्ट प्रमाणे तपासणी करू शकतात का?

16. अशा प्रकारे, रमणलाल पटेल (सुप्रा) मध्ये गुंतलेला प्रश्न असा होता की गुजरात सीलिंग अॅक्टमधील "व्यक्ती" या व्याख्येत व्यक्तींच्या शरीराचा समावेश आहे का? गुजरात सीलिंग अॅक्टमध्ये कलम 2 (16) आणि 2 (21) अंतर्गत "संयुक्त कुटुंब" आणि "व्यक्ती" यांची व्याख्या खालीलप्रमाणे केली आहे:

"2. व्याख्या:- या कायद्यात, संदर्भाची अन्यथा आवश्यकता नसल्यास—xxx(16) "संयुक्त कुटुंब" म्हणजे अखंड हिंदू कुटुंब आणि इतर व्यक्तींच्या बाबतीत असा समूह किंवा युनिट ज्याचे सदस्य रूढी किंवा वापरानुसार मालमत्ता किंवा निवासात संयुक्त असतात.

XXX(21) "व्यक्ती" मध्ये संयुक्त कुटुंब समाविष्ट आहे;"

(जोर जोडला)

रमणलाल पटेल (सुप्रा) प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाची समर्पक चर्चा परिच्छेद १५, १६

आणि १७ मध्ये सापडेल जी खालीलप्रमाणे आहे:

15. कायद्यात 'व्यक्ती' या शब्दाची व्याख्या करण्यात आली आहे, परंतु ती एक सर्वसमावेशक व्याख्या आहे, ती म्हणजे "एखाद्या व्यक्तीमध्ये संयुक्त कुटुंब समाविष्ट आहे." जिथे व्याख्या सर्वसमावेशक व्याख्या आहे, तेथे 'समाविष्ट' या शब्दाचा वापर कायद्यात वापरल्या गेलेल्या शब्दाचा अर्थ वाढविण्याचा हेतू दर्शवितो. परिणामी, या शब्दाचा अर्थ केवळ त्यांच्या नैसर्गिक आयातीनुसार सूचित केलेल्या अशा गोष्टीच नव्हे, तर ज्या गोष्टींचा समावेश असेल असे व्याख्या कलम जाहीर करते त्या गोष्टीदेखील समजून घेणे असा केला पाहिजे. अशा प्रकारे, जिथे एखाद्या व्याख्येत 'साधन' ऐवजी 'समाविष्ट' या शब्दाचा वापर केला जातो, तेथे परिभाषित केलेल्या शब्दाचा केवळ सामान्य लोकप्रिय आणि नैसर्गिक अर्थच नाही, तर विस्तारित वैधानिक अर्थ देखील आहे (पहा एस. के. गुप्ता विरुद्ध के. पी. जैन - AIR 1979 एससी 734 दिलवर्थ विरुद्ध मुद्रांक आयुक्त - १८९९ एसी ९९ आणि जॉबिन्स विरुद्ध मिडलसेक्स काउंटी कौन्सिल - १९४९ (१) केबी १४२).

16. 'व्यक्ती' या शब्दाचा साधारण, लोकप्रिय आणि नैसर्गिक अर्थ 'विशिष्ट व्यक्ती माणूस' असा आहे. परंतु कायद्यात 'व्यक्ती' या शब्दाचा अर्थ थोडा वेगळा आहे आणि कायद्याने मान्यता दिलेल्या कोणत्याही घटकाला मानवाचे अधिकार आणि कर्तव्ये आहेत. सॅलमंड 'व्यक्ती'ची व्याख्या 'ज्याला कायदा हक्क आणि कर्तव्यांसाठी सक्षम मानतो' किंवा 'माणूस असो वा नसो, ज्याचे अधिकार आणि कर्तव्ये ही वैशिष्ट्ये आहेत असे अस्तित्व' म्हणून परिभाषित केले आहे (न्यायशास्त्र : १२ वी आवृत्ती पृष्ठ २९९). अशा प्रकारे 'व्यक्ती' हा शब्द, कायद्यात, अन्यथा हेतू नसल्यास, केवळ नैसर्गिक व्यक्तीला (पुरुष किंवा स्त्री मानव) संदर्भित करत नाही, तर कोणत्याही कायदेशीर व्यक्तीला (म्हणजे कायद्याने अधिकार आणि कर्तव्ये असणे किंवा सक्षम म्हणून मान्यता प्राप्त संस्था आहे). अशा प्रकारे जनरल क्लॉज ॲक्टमध्ये 'व्यक्ती' म्हणजे कॉर्पोरेशन किंवा व्यक्तींची संघटना किंवा व्यक्तींची संस्था समाविष्ट असो वा नसो. तथापि, उपरोक्त सामान्य कायदेशीर व्याख्या कायद्याच्या उद्देशाच्या संदर्भात किंवा ज्या संदर्भात वापरली जाते त्या संदर्भात वेगवेगळ्या कायद्यांमध्ये एकतर सुधारित किंवा प्रतिबंधित किंवा विस्तारित केली जाते. उदाहरणार्थ, प्राप्तिकर कायद्यातील 'व्यक्ती' या शब्दाची व्याख्या खूप व्यापक आहे आणि त्यात व्यक्ती, हिंदू अविभक्त कुटुंब, कंपनी, फर्म, व्यक्तींची संघटना किंवा व्यक्तींची संघटना समाविष्ट असो वा नसो, स्थानिक प्राधिकरण आणि इतर प्रत्येक कृत्रिम न्यायिक व्यक्तीचा समावेश

आहे. दुसऱ्या टोकावर नागरिकत्व कायदा आहे, ज्याच्या कलम 2 (एफ) मध्ये असे लिहिले आहे - "व्यक्ती कोणत्याही कंपनी किंवा संघटना किंवा व्यक्तींच्या संस्थेचा समावेश करत नाही, मग ते समाविष्ट असो वा नसो." त्याचप्रमाणे लोकप्रतिनिधी कायदा १९५० च्या कलम २ (जी) अन्वये 'व्यक्ती' ही व्याख्या करण्यात आली असून त्यात व्यक्तींच्या समूहाचा समावेश नाही.

17. जनरल क्लॉज ॲक्ट आणि सीलिंग ॲक्टमधील 'व्यक्ती' या शब्दाच्या दोन्ही व्याख्या सर्वसमावेशक आहेत. सामान्य कलम कायद्यातील 'व्यक्ती'ची सर्वसमावेशक व्याख्या सर्व गुजरात कायद्याला लागू होते जोपर्यंत विषयात किंवा संदर्भात काहीही विसंगत नसते. सीलिंग ॲक्टच्या कलम २ (२१) मधील 'व्यक्ती'ची सर्वसमावेशक व्याख्या सामान्य कलम कायद्यातील 'व्यक्ती'च्या व्याख्येशी विसंगत काहीही दर्शवित नाही, तर सध्याच्या व्याख्येत केवळ 'संयुक्त कुटुंब' जोडते. त्यामुळे सीलिंग ॲक्टमधील व्यक्तीची व्याख्या, जनरल क्लॉज ॲक्टच्या कलम ३ (३५) मध्ये व्यक्तीच्या व्याख्येचा समावेश असेल. परिणामी स्थिती अशी सांगता येईल - सामान्य कलम कायद्यातील व्यक्तीची व्याख्या ही सर्वसमावेशक व्याख्या असल्याने त्यात सामान्य, लोकप्रिय आणि सामान्य अर्थ आणि व्याख्येत विशेषतः समाविष्ट असलेल्यांचा समावेश असेल. सीलिंग ॲक्टमधील 'व्यक्ती'च्या सर्वसमावेशक व्याख्येत, कोणत्याही बहिष्काराअभावी, सामान्य कलम कायद्यातील

शब्दाला दिलेला समान अर्थ असेल आणि त्याशिवाय परिभाषित केल्याप्रमाणे 'संयुक्त कुटुंब' असेल. अशा प्रकारे, सीलिंग ॲक्टमधील 'व्यक्ती' हा शब्द, संदर्भाची अन्यथा आवश्यकता नसल्यास, असा संदर्भ देईल:

- (i) एक नैसर्गिक माणूस,
- (ii) कोणतीही कायदेशीर संस्था जी अधिकार आणि कर्तव्ये धारण करण्यास सक्षम आहे, ज्यात कोणतीही कंपनी किंवा व्यक्तींची संघटना किंवा व्यक्तींची संस्था (समाविष्ट असो वा नसो); आणि "

17. यावरून हे स्पष्ट होते की, या रमणलाल पटेल (सुप्रा) प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने केलेली चर्चा गुजरात कमाल मर्यादा कायदानुसार परिभाषित केलेल्या "संयुक्त कुटुंब" आणि "व्यक्ती" या व्याख्येच्या संदर्भात आहे. एनआय कायद्याच्या कलम १४१ मध्ये दिलेल्या "कंपनी" या शब्दाच्या स्पष्टीकरणास ही चर्चा लागू होणार नाही.

18. शाह नितीनकुमार (सुप्रा) या प्रकरणात गुजरात उच्च न्यायालयाने प्राप्तिकर कायद्यामुळे उद्भवणाऱ्या सर्वोच्च न्यायालयाच्या इतर निर्णयांचाही आधार घेतला आहे. या संदर्भात आयटीओ विरुद्ध रामप्रसाद 1973 (3) SCC 25 प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने

दिलेल्या निर्णयातील परिच्छेद १० लक्षात घेणे आवश्यक आहे. ज्या रामप्रसादावर गुजरात उच्च न्यायालयाने विश्वास ठेवला आहे. वरील परिच्छेद १० खालीलप्रमाणे आहे:

"10. ही तरतूद केवळ कंपन्या आणि व्यक्तींच्या संघटनांना लागू होते. हिंदू अविभक्त कुटुंब ही ना फर्म आहे ना व्यक्तींची संघटना. ती स्वतःच एक स्वतंत्र संस्था आहे. हे भारतीय प्राप्तिकर अधिनियम, १९२२ च्या कलम ३ द्वारे स्पष्ट केले आहे जे करदात्याचे वर्गीकरण "व्यक्ती" या शीर्षकाखाली करते. 'हिंदू अविभक्त कुटुंबे', 'कंपन्या', 'स्थानिक प्राधिकरणे', 'कंपन्या' आणि 'व्यक्तींच्या इतर संघटना'. . हिंदू अविभक्त कुटुंब ही व्यक्तींची संघटना मानायची असेल तर हिंदू अविभक्त कुटुंबाच्या मूल्यमापनासाठी वेगळी तरतूद करण्यात अर्थ नव्हता. भारतीय प्राप्तिकर कायदा, १९२२ च्या कलम २५-अ द्वारे या निष्कर्षाला बळकटी मिळते ज्यात वाटणीनंतर हिंदू अविभक्त कुटुंबाचे मूल्यमापन करण्याची तरतूद आहे."

(जोर जोडला)

त्यामुळे सर्वोच्च न्यायालय प्राप्तिकर कायदा १९२२ च्या कलम ३ च्या व्याप्तीवर विचार करीत असल्याचे स्पष्ट होते, ज्यात करदात्याचे वर्गीकरण "व्यक्ती", "हिंदू अविभक्त कुटुंबे", "कंपन्या", "स्थानिक प्राधिकरणे", "फर्म्स" आणि "व्यक्तींच्या इतर संघटना" या शीर्षकाखाली केले जाते. हिंदू अविभक्त कुटुंब ही व्यक्तींची संघटना मानायची असेल तर

हिंदू अविभक्त कुटुंबाच्या मूल्यमापनासाठी वेगळी तरतूद करण्यात अर्थ नाही , असे निरीक्षण सर्वोच्च न्यायालयाने नोंदवले आहे. त्यामुळे प्राप्तिकर कायदा १९२२ च्या कलम ३ चा अर्थ लावणाऱ्या सर्वोच्च न्यायालयाच्या या निर्णयाला एनआय कायद्याच्या कलम १४१ ला लागू होणार नाही.

19. वरील कारणांमुळे आदराने गुजरात उच्च न्यायालयाच्या निर्णयाशी मी सहमत नाही.
20. प्राप्तिकर आयुक्त विरुद्ध ठाणे वीज पुरवठा लिमिटेड 1993 SCC OnLine 591 या खटल्यात या न्यायालयाचे खंडपीठ बंधनकारक उदाहरणाच्या संकल्पनेचा विचार करित होते आणि विशेषतः एका उच्च न्यायालयाचा निर्णय दुसऱ्या उच्च न्यायालयास बंधनकारक आहे की नाही आणि इतर गोष्टी त्यात खालीलप्रमाणे नमूद आहे:

"20. वरील विवेचनातून पुढील प्रस्ताव पुढे येतात :

- (a) सर्वोच्च न्यायालयाने घोषित केलेला कायदा भारतातील सर्व न्यायालयांना बंधनकारक आहे, सर्वोच्च न्यायालयाचे निर्णय सर्व न्यायालयांना बंधनकारक आहेत, तथापि, स्वतः सर्वोच्च न्यायालयच त्याचा आढावा घेण्यास आणि परिस्थिती आवश्यक असल्यास आपल्या पूर्वीच्या मतापासून दूर जाण्यास मोकळे आहे.

बंधनकारक गोष्ट अर्थातच निर्णयाचे गुणोत्तर असते आणि त्यात आढळणाऱ्या प्रत्येक अभिव्यक्तीचे नसते.

- (b) उच्च न्यायालयाचे निर्णय हे ज्या प्रदेशात अधिकारक्षेत्राचा वापर करतात त्या प्रदेशात कनिष्ठ न्यायालये आणि त्यांच्या अधिपत्याखालील प्राधिकरणे किंवा न्यायाधिकरणांवर बंधनकारक असतात. तो आपल्या प्रादेशिक अधिकारक्षेत्रापलीकडे विस्तारत नाही.
- (c) एकाच न्यायालयाच्या विविध खंडपीठांवरील उच्च न्यायालयाच्या निर्णयांच्या बंधनकारक स्वरूपासंदर्भातील भूमिका थोडक्यात पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.
- (i) उच्च न्यायालयाचा एकच न्यायाधीश दुसऱ्या एका न्यायाधीशाच्या किंवा त्याच उच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाच्या निर्णयाला बांधील असतो. त्या निर्णयाकडे दुर्लक्ष करणे हा न्यायालयीन गैरव्यवहार ठरेल. ज्या बंधनकारक निर्णयाकडे त्यांचे लक्ष वेधण्यात आले होते, त्याकडे दुर्लक्ष करू नये, अशी न्यायालयीन समितीची मागणी आहे. जर तो स्वतः ला सहमत नसेल तर, योग्य प्रक्रिया म्हणजे बंधनकारक निर्णय आणि कागदपत्रे मुख्य न्यायाधीशांसमोर ठेवण्याचे निर्देश देणे जेणेकरून ते या प्रश्नाची तपासणी करण्यासाठी एक मोठे खंडपीठ स्थापन करू शकतील (पहा भारतीय अन्न

महामंडळ विरुद्ध यादव अभियंता आणि कंत्राटदार, (1982) 2 एससीसी 499 :
AIR 1982 एससी 1302)

- (ii) उच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाने समान क्षमतेच्या दुसऱ्या खंडपीठाच्या किंवा त्याच उच्च न्यायालयाच्या पूर्ण पीठाच्या निर्णयाचे अनुसरण केले पाहिजे. जर एक खंडपीठ त्याच उच्च न्यायालयाच्या दुसऱ्या खंडपीठापेक्षा वेगळे असेल तर त्याने हे प्रकरण मोठ्या खंडपीठाकडे सोपवावे.
- (iii) जेथे समन्वयकार्यक्षेत्रातील न्यायालयांचे परस्परविरोधी निर्णय असतात, तेथे आधीच्या निर्णयांचा पूर्ण विचार करून निर्णय घेतल्यास नंतरच्या निर्णयाला प्राधान्य द्यावे लागते.
- (d) एका उच्च न्यायालयाचा निर्णय दुसऱ्या उच्च न्यायालयासाठी किंवा स्वतःच्या प्रादेशिक अधिकारक्षेत्राबाहेरील न्यायालये किंवा न्यायाधिकरणांसाठी बंधनकारक नसतो. उच्च न्यायालयाच्या निर्णयाला केवळ ज्या राज्यावर किंवा प्रदेशावर न्यायालयाचे अधिकार क्षेत्र आहे, तेथेच बंधनकारक बळ असेल, हे सर्वमान्य आहे. इतर राज्यांमध्ये किंवा त्या उच्च न्यायालयाच्या प्रादेशिक अधिकारक्षेत्राबाहेर त्याचा जास्तीत जास्त प्रेरक परिणाम होऊ शकतो. एखाद्या उच्च न्यायालयाच्या निकालांना त्यांच्या कार्यक्षेत्रातील इतर उच्च न्यायालये किंवा न्यायालये किंवा न्यायाधिकरणांच्या बाबतीत बंधनकारक उदाहरणाचा दर्जा देता

येणार नाही. असा कोणताही प्रयत्न डोळस पणाच्या सिद्धांताच्या आणि सर्वोच्च न्यायालयाच्या विविध निर्णयांच्या विरुद्ध जाईल ज्याने त्याची कक्षा आणि व्याप्ती स्पष्ट केली आहे. एखाद्या विशिष्ट मुद्द्यावर कोणत्याही एका उच्च न्यायालयाचा एकच निर्णय असतो किंवा अनेक वेगवेगळ्या उच्च न्यायालयांनी त्या संदर्भात समान मते घेतली आहेत, ही वस्तुस्थिती त्या दृष्टीने अजिबात समर्पक नाही. निष्कर्ष काहीही असो, या निर्णयांवर इतर उच्च न्यायालयांवर किंवा त्यांच्या कार्यक्षेत्रातील कोणत्याही कनिष्ठ न्यायालयांवर किंवा न्यायाधिकरणांवर बंधनकारक उदाहरण असू शकत नाही. राज्यघटनेच्या कलम १४१ नुसार देशातील सर्व न्यायालयांना बंधनकारक असलेल्या सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयांसाठीच हा दर्जा राखीव आहे.

(जोर जोडला)

त्यामुळे या न्यायालयाच्या खंडपीठाने सर्वोच्च न्यायालयाने घालून दिलेल्या कायद्याचे विश्लेषण केल्यानंतर असे म्हटले आहे की, एका उच्च न्यायालयाचा निर्णय हा दुसऱ्या उच्च न्यायालयासाठी किंवा स्वतःच्या प्रादेशिक अधिकारक्षेत्राबाहेरील न्यायालये किंवा न्यायाधिकरणांसाठी बंधनकारक नाही. उच्च न्यायालयाच्या निर्णयाला केवळ ज्या राज्यावर किंवा प्रदेशावर न्यायालयाचे अधिकार क्षेत्र आहे, तेथेच बंधनकारक बळ असेल, हे सर्वमान्य आहे. इतर राज्यांमध्ये किंवा त्या उच्च न्यायालयाच्या प्रादेशिक

अधिकारक्षेत्राबाहेर त्याचा जास्तीत जास्त प्रेरक परिणाम होऊ शकतो. डोळसपणाच्या सिद्धांताचा कितीही विस्तार न करता, एका उच्च न्यायालयाच्या निकालाला त्यांच्या प्रादेशिक कार्यक्षेत्रातील इतर उच्च न्यायालये किंवा न्यायालये किंवा न्यायाधिकरणांच्या बाबतीत बंधनकारक उदाहरणाचा दर्जा देता येणार नाही. त्यामुळे शाह नितीनकुमार (सुप्रा) यांच्या प्रकरणात वरील गुजरात उच्च न्यायालयाच्या निकालाला केवळ प्रेरक मूल्य असेल आणि दादासाहेब (सुप्रा) येथील या न्यायालयाच्या विद्वान एकल न्यायाधीशाचा निर्णय हा या न्यायालयाच्या दृष्टीने बंधनकारक ठरेल. दादासाहेबांच्या (सुप्रा) बाबतीत मुंबई उच्च न्यायालयाच्या विद्वान एकल न्यायमूर्तींनी केलेल्या निरीक्षणांशी आणि विशेषतः वरील परिच्छेद ११ मध्ये केलेल्या निरीक्षणांशी मी पूर्णपणे सहमत आहे.

21. त्यानुसार वरील कारणास्तव फौजदारी अर्ज खर्चाबाबत कोणताही आदेश न देता फेटाळला जातो.

(माधव जे. जामदार, जे.)

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/ तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरता वापर करता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.

X-X-X-X